

Ummæli

»Tá glampar á himli stjørnulind«

Pól Jespersen: Rúmdin – almenn stjørnufrøði, Forlagið Nám.

Í 2009 vóru 400 ár liðin síðan ítalski stjørnufrøðingurin Galileo Galilei sum tann fyrsti av teimum túsundum, ið frammanundan honum mundu hava vent eygunum móti tí ørandi stjørnuhimmalinum, ið brúkti kikara til hetta endamál og sá tað, sum eingin fyrr hevði sæð. Altjóða stjørnufrøðifelagið IAU og UNESCO gjørdur av, at árið 2009 skuldi vera altjóða stjørnufrøðiár at minnast hesa stórhending. Í Føroyum vóru eingi tiltøk fyriskipað av tí almenna, men Pól Jespersen, ritstjóri og áhugastjørnufrøðingur, skrivaði nakrar sera áhugaverdar greinir í bløðunum um evnið. Helst mundi hann longu tá so smátt vera farin undir at skriva bók um stjørnufrøði, tí seinasta vetur var eitt av skeiðunum hjá Tórshavnar kvøldskúla um stjørnufrøði við Pól sum lærara.

Eg var so heppin at sleppa at luttaka í hesum skeiðinum, og eg minnst mína longu lærutíð ikki at hava upplivað so áhugaverdan skúla við so dugnaligum og eldhugaðum lærara. Hvørt kvøldið fingur vit nøkur kapitlur úr bókini, hann tá var í ferð við at skriva, og harafturat vísti hann filmar og annað tilfar á stórskýggja. Sjáldan "sluppu" vit avstað til ásettu tíðina, og tímarnir gjørdust sjáldan minni enn hálvan til heilan tíma longri enn ásett, tí lærarin hevði so nógv uppá hjarta.

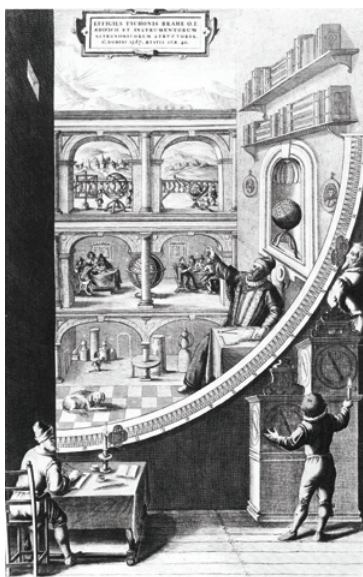
Nú er bókini so komin, og tað er ikki eiti á verki, sum í "jarðartíð" fevnir um stívliga 2500 ár og í "rúmdartíð" eini 13,7 milliardir ár. Hóast evnið er so veldigt, at teir gløggastu heilarnir millum vísindafólk neyvan eru førir fyri at fata tað til fulnar, er bókini so væl skipað og frágreiðingarnar so pedagogiskar, at øll, sum væl og virðiliga duga at lesa í bók og eru nóg forvitin, fáa stóra gleði av at lesa hana, og fara at venda aftur til hana at fáa greiðu á torskildum tíðindum um rúmdina, ið alt oftari eru at frætta í fjølmiðlunum, nú nýggjar planetir og stjørnubreytir hoyra til dagsins tíðindi. Bókini er eisini á tremur við myndum, ið lætta um at skilja annars torfør evni.

Frásøgstíllurin er so leikandi lættur og málið so gott, at lesarin verður borin gjøgnum tey torførastu fyribrigði, sum nakrir av bestu heilunum í vísindasøguni hava stríðst við. Har orð ikki røkka, eru strikumyndir til hjálpar.

Frá Thales til Big Bang og eitt sindur afturat

Miðaldarmaður hyggur út um stjørnusferuna

Veggjakvadrantur á Ven

Andromedabreytin

Sum heitið sigur, er bókini um almenna stjørnufrøði. Hon er bygd soleiðis upp, at hon í søguligum høpi lýsir tey ómetaligu framstig, ið eru gjørd hesi 2500 árin í okkara vitan um rúmdina, og tað sum har hendir. Samstundis verða ævisøgnarnar hjá fremstu vísindafólkum á økinum lýstar á livandi hátt.

Nútímans vísindaástøði byrjar í Grikkalandi. Fyrsti maðurin (tað eru við tveimum undantøkum bara menn), ið verður nevndur, er Thales úr Milet (uml. 635 – 546 f.Kr.), ið ofta verður nevndur tann fyrsti vísindamaðurin, av tí at hann altíð royndi at finna svar á spurningar á vísindaligan hátt, í staðin fyri sum vanligt hevði verið at víst á

gudar ella aðrar metafysiskar frágreiðingar. Hann fekst ikki beinleiðis við stjørnufrøði, men tað gjørdur nakrir av hansara griksku eftirmonnum, og tað var ikki smávegis, ið kom burturúr. Pythagoras segði, at jørðin var rund og mól í sirkulrørslu um ein eld, ið var heimsmiðdepil. Heraklid fann út av, at jørðin mól um sín eigna ás í 24 tímar, Aristarch roknaði lutfallið millum fjarstøðuna til sólina og til mánan, og Eratosthenes roknaði støddina á jørðini. Hipparch gjørdi sær ein himmalglobus og ta fyrstu stjornuskránnar við knattstøðuni hjá eini 850 stjornum. Hetta fekk tó eina vend, tá Ptolemeus (100 – 178 e.Kr.) vendi aftur til, at jørðin stóð

still, og at sólina og stjornurnar mólu um jørðina.

Ein lítill "røvarasøga" úr Føroyum

Føroyar eru ikki frammalaga í hesi søguni, men eina stuttliga søgu má eg nevna. Hana hevur høvundurin funnið hjá Dr. Jakobsen, og er hon um teir fyra Hargabrøðurnar í Sumba, ið sótu so illa um sátt, at teir lógu hvørjum øðrum eftir lívinum. Ein dagin, teir vóru burtur í haga, kom so snøgliga eitt myrkur niður yvir teir, og teir gjørdust so ræddir, at teir lovaðu olmu at vera betri menniskju, sluppu teir við lívinum. Tá lætti í og tað gjørdist dagur aftur. Høvundin heldur, at hetta

hevur verið ein full sólarmyrking. Hann heldur, at Hargabrøðurnir hava livað um ár 1600 og við at leita í vísindatilfari kemur hann fram til, at hendingin hevur verið nakað fyri miðdag tann 30. maí í 1612. Soleiðis ber eisini til at brúka stjørnufrøði, helst við einum blunki í eyganum.

Europa í miðöld

Meðan arabar ognadu sær ein hóp av vísindaligari vitan úr Grikkalandi og lögdu afturat, lá Europa í svøvn í miðöldini. Sum tey flestu munnu minnast frá skúlatíðini, vóru menninir hjá Kolumbusi so bebbaræddir fyri at skipini skuldu farast, tá teir náddu kanti á jørðini. Hetta var í 1492. Men í 1514 fór at lýsa í myrkrinum. Tað árið skrivaði tann seinni kendi pólski stjørnufrøðingurin, Nicolaus Kopernicus, ein lítlan bókling, har hann í sjei grundsetningum sigur sína hugsan um, hvussu heimurin er samanskrúvaður. At jørðin er ikki miðdepilin, men melur saman við hinum gongustjornunum um sólina, mundi vera tað mest kollveltandi. Kanska orsakað av, at Kopernicus var kirkjumaður, gav hann ongantið hesar tankar út. Hetta hendi ikki fyrr enn í 1543, stutt fyri at hann doyði.

Ein annar kendur stjørnufrøðingur í 16. øld var danskarin Tycho Brahe. Hann var serliga dugnaligur at byggja stór máttól og var førur fyri at finna knattstøðuna hjá yvir 1000 stjornum, sum hann festi á ein stóran himmalglobus. Hansara heimsmýnd var heldur fløkjaslig. Jørðin stendur still, meðan sólina og mánin mala um jørðina. Hinar gongustjornurnar mala um sólina. Tycho flutti til Prag og doyði har í 1601. Tann næsti at gera um seg er týskarin Johannes Kepler. Hann gjørdist hjálparmaður hjá Tycho Brahe, og ognadist hansara virðismiklu mátingar eftir at Tycho doyði. Tað eydnaðist Kepler at staðfesta, at gongustjornurnar, jørðin iroknað, ganga í ellipsum um sólina, og hann orðaði eisini triggjar empiriskar lógir um gongustjornurørslurnar.

Verkini hjá bæði Kopernikus og Kepler endaðu á svarta lista hjá katólsku kirkjunum. Uppaftur verri gekst ítalska heimsspekinginum Giordano Bruno, sum hevði sera framkomnar tankar um alheimin. Hann varð brendur á báli í 1600.

Galileo Galilei

Sum nevnt var tað bragdið hjá Galileo í 1609, ið varð fagnað við at gera 2009 til altjóða stjørnufrøðiár. Hann var samtíðarmaður Keplers og gjørdist professari í støddfrøði